

Εργασιακή ευελιξία και άτυπη εργασία στη νέα εποχή: χωρο-κοινωνικές διαστάσεις και πολιτικές επισημάνσεις

Στ. Γκιάλης*

Περίληψη

Η μεταφορντική περίοδος κρίσης και αναδιάρθρωσης χαρακτηρίζεται από ευρεία διάδοση ευέλικτων πρακτικών σε εργασιακό και παραγωγικό επίπεδο, ενώ οι θεωρητικές προσεγγίσεις για τις αλλαγές στα πρότυπα βιομηχανικής οργάνωσης, τονίζουν τη σημασία της έννοιας «ευελιξία», ως αναλυτικό εργαλείο κατανόησης των σύγχρονων αλλαγών. Στο άρθρο αυτό, επιχειρείται η αποσαφήνιση ορισμένων ερωτημάτων γύρω από την εργασιακή ευελιξία, την άτυπη εργασία και τη μεταξύ τους σχέση. Ακολουθούν κριτικές επισημάνσεις γύρω από την ιστορική διάσταση και τις βασικές μορφές της ευέλικτης και άτυπης εργασίας, παράλληλα με μια αναφορά σε ομάδες του πληθυσμού και στα κίνητρα με τα οποία αυτές εμπλέκονται σε συναφείς μορφές απασχόλησης την πρόσφατη περίοδο. Τέλος, σχολιάζεται η θεωρητική και εμπειρική επάρκεια ορισμένων παραδοχών πάνω στις οποίες εδράζονται οι κυρίαρχες «απορυθμιστικές» πολιτικές που εφαρμόζονται στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, σε μια σειρά χωρών και στην Ελλάδα.

Λέξεις-κλειδιά: ευελιξία, άτυπη εργασία, κρίση και αναδιάρθρωση, απορυθμιστικές πολιτικές.

Στ. Γκιάλης

«..Πάλι τα ίδια και τα ίδια, θα μου πεις, φίλε.
 Όμως τη σκέψη του πρόσφυγα τη σκέψη του αιχμαλώτου τη σκέψη
 του ανθρώπου σαν κατάντησε κι αυτόςπραμάτεια
 δοκίμασε να την αλλάξεις, δεν μπορείς.
 Να μιλήσω για ήρωες να μιλήσω για ήρωες: ο Μιχάλης
 που έφυγε μ' ανοιχτές πληγές απ' το νοσοκομείο
 ίσως μιλούσε για ήρωες όταν, τη νύχτα εκείνη
 που έσερνε το ποδάρι του μες στη συσκοτισμένη πολιτεία,
 ούρλιαζε ψηλαφώντας τον πόνο μας. "Στα σκοτεινά
 πηγαίνουμε, στα σκοτεινά προχωρούμε..."
Οι ήρωες προχωρούν στα σκοτεινά.
 Λίγες οι νύχτες με φεγγάρι που μ' αρέσουν...»

Γ. Σεφέρης, *Τελευταίος Σταθμός*

1. Εισαγωγή

Οι σημαντικές αλλαγές στην οικονομική γεωγραφία των παραγωγικών συστημάτων, μετά την κρίση της δεκαετίας του '70, συνοδεύτηκαν από αποσταθεροποίηση του ρόλου της μισθωτής, τυπικής εργασίας, και επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Εμφανίστηκαν αναλύσεις που μίλησαν για το «τέλος της εργασίας», την αυξανόμενη σημασία της άυλης παραγωγής στη «μεταβιομηχανική» κοινωνία, το «θάνατο» της χειρωνακτικής εργασίας και της εργατικής τάξης. Υποστηρίχτηκε πως η νέα εποχή θα χαρακτηρίζεται όλο και περισσότερο από ευέλικτες πρακτικές σε εργασιακό και τεχνολογικό επίπεδο, ενώ σχεδόν στο σύνολο τους οι θεωρητικές προσεγγίσεις για τις αλλαγές στα πρότυπα βιομηχανικής οργάνωσης, τονίζουν τη σημασία της έννοιας «ευελιξία», ως αναλυτικό εργαλείο κατανόησης των σύγχρονων αλλαγών (Rifkin, 1994; Amin et al, 1994; Δεδουσόπουλος, 2002).

Στο άρθρο αυτό και στηριζόμενοι σε μια ενδελεχή επισκόπηση ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας, θα επιχειρήσουμε την αποσαφήνιση ορισμένων ερωτημάτων, τα βασικά από τα οποία είναι: Τι είναι η εργασιακή ευελιξία και ποιες οι πιθανές, λιγότερο ή περισσότερο εμφανείς, διασυνδέσεις της με την άτυπη εργασία; Ποιες ομάδες του πληθυσμού, με ποια κίνητρα εμπλέκονται σε αυτές τις μορφές απασχόλησης; Μπορούμε να μιλή-

σουμε για μια ποιοτικά νέα περίοδο στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, η οποία μάλιστα χαρακτηρίζεται από μια διεθνή τάση συνεχούς εξάπλωσης και κυριαρχίας των σχετικών δραστηριοτήτων; Τέλος και σε ευθεία συνάρτηση με τα παραπάνω, πόσο επαρκείς είναι οι παραδοχές στις οποίες εδράζονται οι τρέχουσες πολιτικές που εφαρμόζονται στο πεδίο της ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, σε μια σειρά χωρών και στην Ελλάδα;

Η δομή των όσων ακολουθούν είναι η εξής: αρχικά θα παρατεθούν ορισμοί και εννοιολογικές ταξινομήσεις (*ενότητα 1*), έπειτα κάποιες κριτικές επισημάνσεις γύρω από την ιστορική διάσταση και τις βασικές μορφές της ευέλικτης και άτυπης εργασίας την περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης (*ενότητα 2*). Ακολούθως εξετάζονται ορισμένες κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες και ομάδες του πληθυσμού που ενέχονται σε ευέλικτες και δευτερευόντως σε άτυπες εργασίες, σε συνδυασμό με τα κίνητρα εμπλοκής σε αυτές (*ενότητα 3*). Η *ενότητα 4* προχωράει σε μια σύντομη κριτική προσέγγιση της κυρίαρχης δέσμης πολιτικών προτάσεων γύρω από τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης, της λεγόμενης και «απορρυθμιστικής» προσέγγισης. Τέλος η *ενότητα 5* συμπεραίνει και προτείνει περαιτέρω πεδία μελέτης.

1. Ευέλικτη και άτυπη εργασία: ορισμοί και μέθοδοι διερεύνησης

Οι μελετητές του ευέλικτου φαινομένου χρησιμοποιούν αρκετά διαφορετικούς όρους, μεθοδολογίες και θεωρητικές προσεγγίσεις. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει ένας καθολικός ορισμός, αλλά επιμέρους ορισμοί που συνδέονται με την ιδιαίτερη οπτική κάθε μελέτης. Στο πλαίσιο αυτό, μια σειρά από εναλλακτικές ονομασίες όπως «ειδική», «μη-κανονική», «ευέλικτη» ή «περιθωριακή» εργασία, βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη (Leonard, 1998).

Το ποια ανθρώπινη δραστηριότητα και μορφή κατανάλωσης ψυχοσωματικής ενέργειας είναι «άτυπη» ή «ευέλικτη», και ποια όχι, δεν είναι εύκολα κατηγοριοποιήσιμο. Οι έννοιες αυτές είναι ιστορικά προσδιορισμένες, και ρόλο στον καθορισμό τους παίζουν μια σειρά παράγοντες όπως η προϊστορία του κάθε τύπου, ο βαθμός και το στάδιο ανάπτυξης μιας περιοχής ή ενός κοινωνικού σχηματισμού, οι πολιτικοί συσχετισμοί αλλά

Στ. Γκιάλης

και η διαχρονική παρουσία κάποιων μορφών απασχόλησης. Ζητήματα φυσικού περιβάλλοντος και ειδικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, διαμορφώνουν τύπους απασχόλησης ιδιάζοντες, που σε γενικότερη κλίμακα θεωρούνται άτυποι αλλά σε συγκεκριμένους τόπους ή περιφέρειες απόλυτα «νόμιμοι» ή αποδεκτοί. Η ίδια λοιπόν η κατάταξη μιας μορφής απασχόλησης σε τυπική/άτυπη έχει αναπόσπαστη γεωγραφική διάσταση (Williams & Windebank, 1998).

Παρά τη συχνή εναλλακτική χρήση των όρων «άτυπη εργασία» και «ευέλικτη εργασία», η ευελιξία σαν έννοια έχει βαθύτερο θεωρητικό περιεχόμενο από την ατυπία, που κυρίως αντιδιαστέλλει σε σχέση με το «ορθολογικό», το «επίσημο» ή το «τυπικό». Η ευελιξία ενός παραγωγικού-βιομηχανικού συστήματος εκφράζει «βαθμό προσαρμοστικότητας» (*adaptability*) του εργατικού δυναμικού, της παραγωγικής διαδικασίας, των μέσων παραγωγής, της πολιτικής προϊόντος, της διοίκησης και των χωροθετικών επιλογών, σε μεταβολές της ζήτησης, του ανταγωνισμού, των τεχνολογικών εργαλείων και ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών παραμέτρων. Οι βασικές διαστάσεις της ευελιξίας, μπορούν να συνοψιστούν στην *παραγωγική*, τη *γεωγραφική*, την *εργασιακή* και τη *ρυθμιστική*¹ (Boyer, 1988; Πελαγίδης, 1997:44).

Σε όσα ακολουθούν, εστιάζουμε στην εργασιακή συνιστώσα της ευελιξίας στη μεταφορτική περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης, τονίζοντας την αντιδιαστολή αυτού του τύπου των εργασιακών σχέσεων με τη σταθερή, «τυπική» μορφή εργασίας που κυριάρχησε μεταπολεμικά. Υπό αυτήν τη θεώρηση, μια σχέση εργασίας είναι «ευέλικτη» ή «μη-τυπική», όταν λείπει ένα ή και περισσότερα από τα στοιχεία που συγκροτούν την τυπική σχέση (Γεωργακοπούλου, 1996) ενώ μια σχέση εργασίας είναι «άτυπη», όταν οι διακρίσεις ως προς την τυπική απασχόληση περιλαμβάνουν και στοιχεία παραβίασης ή μη εφαρμογής του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου γύρω από τις εργασιακές σχέσεις, τυπικές και ευέλικτες. Η τυπική μορφή απασχόλησης, όπως αποκρυσταλλώθηκε τη μεταπολεμική φορνητική περίοδο, αποτελεί:

- εξαρτημένη εργασία (υπαγωγή του εργαζόμενου στη νομική ή προσωπική δικαιοδοσία του εργοδότη, συγκεκριμένος χρόνος-τόπος εκτέλεσης εργασίας, οδηγίες επίβλεψης-ελέγχου).
- πλήρους απασχόλησης (ισχύον κανονικό ωράριο εργασίας χώρας/κλάδου/επιχείρησης με διεθνή βάση το οκτάωρο).
- με αντάλλαγμα μισθό (προσδιορίζεται το ελάχιστο νόμιμο από την αντίστοιχη συλλογική σύμβαση εργασίας).

- αόριστης διάρκειας (λύεται ανά πάσα στιγμή με εκατέρωθεν καταγγελία και όλες τις νόμιμες συνέπειες ή αυτοδίκαια με τη συνταξιοδότηση του εργαζόμενου).

Μια συστηματοποιημένη απόδοση του φαινομένου της ευέλικτης, «μη-τυπικής» σύμβασης που εστιάζει στην αντιδιαστολή με την τυπική μορφή, δίνεται σε μελέτες και εκθέσεις, για λογαριασμό του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Φραγκάκης, 1994; De Grip et al, 1997). Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό ως τέτοια:

«... νοείται κάθε δραστηριότητα που ασκεί ένας εργαζόμενος στο πλαίσιο σύμβασης ή εργασιακής σχέσης άλλης από την σύμβαση αορίστου χρόνου με πλήρες ωράριο, και η οποία ενέχει στοιχεία αβεβαιότητας, λόγω ιδίως:

- της βραχείας διάρκειας της απασχόλησης
- του μικρού αριθμού εργάσιμων ωρών
- της εναλλαγής μεταξύ περιόδων εργασίας και περιόδων μη εργασίας
- του αποκλεισμού του προσώπου *de jure* ή *de facto*, από τις νομικές, κανονιστικές ή συμβατικές διατάξεις που ισχύουν για τους μισθωτούς με πλήρη απασχόληση
- της ύπαρξης παρεκβατικού νομικού καθεστώτος που μειώνει τα επίπεδα προστασίας
- του πολυδιάστατου χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων με πλήθος εργοδοτών
- της έλλειψης κάθε οργανωτικής ενσωμάτωσης σε μια επιχείρηση που προσφέρει την εργασία
- του γεγονότος ότι η εργασία γίνεται στην οικία του εργαζόμενου».

Μια κατηγοριοποίηση που καλύπτει τις κυρίαρχες πλευρές του πολύπλευρου και αμφίσημου αυτού φαινομένου στο πλαίσιο αγορών εργασίας, όπως αυτές χωρών της ΕΕ, θα περιελάμβανε μορφές όπως τη μερική/ προσωρινή/ πολλαπλή/ ορισμένου χρόνου/ εποχιακή απασχόληση. Επίσης την αυτοαπασχόληση/ υπεργολαβία/ φασόν/ κατ'οίκον και συναφείς μορφές εργασίας.

Εστιάζοντας στις άτυπες εργασιακές μορφές μπορεί κανείς να ταξινομήσει ως τέτοιες όσες από τις προαναφερθείσες ευέλικτες σχέσεις πραγματοποιούνται στο πλαίσιο ενός παρεκβατικού καθεστώτος (π.χ. μερική απασχόληση που στην πράξη μετατρέπεται σε οκτάωρη εργασία

Στ. Γκιάλης

χωρίς πληρωμή υπερωριών). Παράλληλα, θα μπορούσαν στη μεγάλη αυτή λίστα να προστεθούν μορφές όπως η εργασία ανηλίκων, η απασχόληση σε παραοικονομικές δραστηριότητες κ.ο.κ. Τονίζεται πως, σε αρκετές προσεγγίσεις η κατάταξη μιας εργασιακής σχέσης στις άτυπες γίνεται με βάση τη δυνατότητα μέτρησης της εργασίας με φορολογικά/οικονομικά στοιχεία ή ως ποσοστό του Α.Ε.Π. Έτσι ως «τυπική» ορίζεται η εργασία που παράγει προϊόν για την αγορά, δημιουργεί χρηματικό εισόδημα, φορολογείται και θεμελιώνει δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης. Με τη μεθοδολογία αυτή, το κριτήριο κατάταξης μιας εργασίας ως τυπικής ή άτυπης, δεν είναι το είδος της εργασίας και οι συνθήκες που διαμορφώνει για τον εργαζόμενο, αλλά το οικονομικό και φορολογικό καθεστώς μέσα στο οποίο πραγματοποιείται (Πετρινιώτη, 1989).

Τέλος, βασική ομαδοποίηση άτυπων εργασιών, που λιγότερο συχνά αποτελεί αντικείμενο έρευνας, αποτελούν οι διάφορες μορφές μη αμειβόμενων απασχολήσεων. Τέτοιες μορφές, όπως η εργασία γυναικών στο σπίτι, η άμισθη εργασία σε οικογενειακές επιχειρήσεις, τα συμβουλευτικά μέλη, η εθελοντική εργασία², συστηματικά αγνοούνται από επίσημες στατιστικές, παρόλο που συμβάλλουν σε οικογενειακά και ατομικά εισοδήματα, ενώ συχνά έχουν εντατική μορφή. Συναφείς μορφές, όπως η αμοιβαία ανταλλαγή και αλληλοβοήθεια, κατέχουν έναν ιδιαίζοντα ρόλο, τόσο διεθνώς, όσο και στις ελληνικές πόλεις και περιοχές, και η μελέτη τους περιλαμβάνει σειρά κοινωνιολογικών και ειδικών παραμέτρων. Το ίδιο ισχύει και για τις εγκληματικού χαρακτήρα, παράνομες εργασίες, που αποτελούν αντικείμενο μελέτης με ιδιαίτερες απαιτήσεις λόγω του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αναπτύσσονται και για αυτό υπερβαίνουν τα όρια του παρόντος άρθρου (Portes et al, 1995; Mingione, 1999).

2. Ευέλικτη και άτυπη εργασία στους καπιταλιστικούς κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς

2.α. Άτυπη εργασία στην πορεία ανάπτυξης και εδραίωσης του φορντισμού: πορεία εξαφάνισης ή διαχρονική αναπαραγωγή;

Στις πρώτες φάσεις ανάπτυξης των βιομηχανικών χωρών, τον 18ο-19ο αιώνα αλλά και νωρίτερα, η μίσθωση εργατικής δύναμης είχε παρόμοιο χαρακτήρα με την αγορά πρώτων υλών. Με άλλα λόγια, αγοραζόταν μια συγκεκριμένη ποσότητα εργασίας, ολοκληρωμένη και ενσωματωμένη στο τελικό προϊόν και αντίστοιχα, η αμοιβή αφορούσε την παραγωγή μιας συγκεκριμένη ποσότητας προϊόντος (Braverman, 1978). Η τυπική σχέση εργασίας, με άμεση υπαγωγή του εργαζόμενου στον εργοδότη, δεν είχε ακόμη τότε εξαπλωθεί και οι εργασιακές μορφές που κυριαρχούσαν ήταν κατεξοχήν «άτυπες», αν και καθόλα «νόμιμες» για τα δεδομένα της εποχής εκείνης. Τέτοιες μορφές ήταν η δουλειά στο σπίτι ή με το κομμάτι. Σε τομείς που η δουλειά δεν μπορούσε να εκτελεστεί στο σπίτι του εργαζόμενου, όπως τα ορυχεία, μισθώνονταν συγκεκριμένοι εργαζόμενοι ή ομάδες τους, άμεσα ή μέσω υπεργολάβου. Οι εργαζόμενοι αυτοί συχνά απολάμβαναν έναν μεγάλο βαθμό αυτονομίας και είχαν τη δυνατότητα να απασχολούν δικούς τους βοηθούς, συνήθως παιδιά, ενώ είχαν υπό τον πλήρη έλεγχό τους μια σειρά από μηχανές και εργαλεία. Κατά συνέπεια μεγάλο τμήμα των απασχολούμενων, σε μανουφакτουρικές συγκεντρώσεις, πρώιμες βιομηχανικές μονάδες, αλλά και οικοτεχνίες είχαν ως άμεσο εργοδότη κάποιον υπεργολάβο. Παράλληλα, πριν την έναρξη μιας πορείας ρύθμισης και περιορισμού της εργάσιμης μέρας κατά τη διάρκεια και το τέλος του 19ου αιώνα, είχε προηγηθεί η ξέφρενη επέκταση της εργάσιμης μέρας, ως τα ανώτατα φυσιολογικά όριά της και για όλον αδιακρίτως τον πληθυσμό, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών (Pounds, 2000; Hobsbawm, 2002).

Αυτές οι προκαπιταλιστικού τύπου υπεργολαβικές σχέσεις παραγωγής αντιμετώπιστηκαν από θεωρητικούς, τόσο της κλασικής όσο και της μαρξιστικής σχολής, σαν ένα φαινόμενο καταδικασμένο να εκλείψει στην πορεία ανάπτυξης ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Πράγματι, η γενική κατεύθυνση της εξέλιξης πέρασε από την πρώιμη υπερ-

προσφορά εργατικής δύναμης και τη μαζική ίδρυση βιοτεχνικών μονάδων, στη σταδιακή επέκταση της συσσώρευσης κεφαλαίου, τη βαθμιαία συρρίκνωση των μικρών επιχειρήσεων και την προλεταριοποίηση του πληθυσμού. Με τη μετάβαση σε πιο ανεπτυγμένες παραγωγικές μονάδες και την εκβιομηχάνιση, οι εργασιακές σχέσεις εξαθλίωσης εγκαταλείφθηκαν σταδιακά, αφού πέρα από τους εργατικούς αγώνες και τις ποικίλομορφες πιέσεις για εξανθρωπισμό των συνθηκών εργασίας, ήταν δύσκολο να ρυθμιστούν και παρουσίαζαν μεγάλες απώλειες υλικών και χρόνου, κλοπές, δυσκολίες στη μεταφορά των προϊόντων. Στη θέση τους ήρθε η μίσθωση εργατικής δύναμης υπό τον άμεσο έλεγχο του εργοδότη και για συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα. Η περίοδος αυτής της εκτεταμένης βιομηχανικής συσσώρευσης, αποκρυσταλλώνεται στην επέκταση και κυριαρχία του φορντικού προτύπου συσσώρευσης, στις δεκαετίες που μεσολαβούν ανάμεσα στο μεσοπόλεμο και στην έναρξη της φορντικής κρίσης (Tilly & Tilly, 2001).

Δεν είναι λίγοι όμως αυτοί που υποστηρίζουν, πως η εξάπλωση της τυπικής μισθωτής εργασίας, δεν σταμάτησε ποτέ να ενσωματώνει και αναπαράγει ευέλικτες και άτυπες ή ασταθείς μορφές απασχόλησης. Για παράδειγμα, ο Braverman (ο.π.: 1998) αναδεικνύει πως η συσσώρευση δημιούργησε έναν σχετικό υπερπληθυσμό στους ανεπτυγμένους κοινωνικούς σχηματισμούς, που διαχρονικά έλαβε τις εξής διακριτές μορφές:

- α) εργατικό δυναμικό που μετακινείται συνεχώς ανάμεσα σε διάφορους τομείς και εργασίες, «επιλέγοντας» ανάμεσα σε ασταθή απασχόληση και ανεργία. Το εν λόγω δυναμικό είναι κυρίως ανειδίκευτο, συνδέεται με άτυπες μορφές ή με νόμιμη προσωρινή απασχόληση και παρουσιάζει υψηλή γεωγραφική κινητικότητα.
- β) εργατικό δυναμικό που μετακινείται μαζικά προς τις πόλεις και προέρχεται από την ύπαιθρο των ανεπτυγμένων χωρών και εργατικό δυναμικό των αναπτυσσόμενων χωρών προς το οποίο μετακινείται γεωγραφικά το κεφάλαιο.
- γ) στάσιμο (*stagnant*) εργατικό δυναμικό, που αποτελεί τμήμα του εν ενεργεία εργατικού δυναμικού και απασχολείται κατά κανόνα ευέλικτα ή άτυπα.

Συνολικά, η πορεία επέκτασης και εδραίωσης του κυρίαρχου μοντέλου απασχόλησης, για την πλειοψηφία των μισθωτών, δεν υπήρξε μια γραμμική εξέλιξη δίχως αντιφάσεις και συμπληρωματικές μορφές. Μελέτες (π.χ. για την Αγγλία της Βικτωριανής περιόδου) έφεραν στην επιφάνεια

νεια εκτεταμένους θύλακες απλής εμπορευματικής παραγωγής και ανέδειξαν πως η ένταξη του ενεργού πληθυσμού σε μισθωτές θέσεις εργασίας, υπήρξε ο βασικός αλλά όχι ο μοναδικός τρόπος ανάπτυξης (Λιάκος, 1993; Καρνανου, 1984). Η παραδοχή αυτή μετατόπισε το ερευνητικό ενδιαφέρον σε εναλλακτικούς τρόπους ενσωμάτωσης στην παραγωγική διαδικασία, πέρα από την άμεση και τυπικά ρυθμισμένη υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο.

Μια σειρά από μελέτες της «Αμερικανικής σχολής», υποστήριξαν πως η διασπορά της παραγωγής σε μικρομεσαίες βιοτεχνίες και η χρήση άτυπων εργασιακών πρακτικών, υπήρξε διαχρονικά, απαραίτητο συμπλήρωμα του επίσημου οικονομικού συστήματος. Η έννοια της *οικογένειας/νοικοκυριού* απέκτησε κεντρική θέση στις αναλύσεις της Αμερικανικής σχολής, ως οικονομική μονάδα και χώρος συλλογικής παραγωγής και κατανάλωσης, που συνδυάζει ποικίλες μορφές εργασιών και δραστηριοτήτων: από τη μισθωτή εργασία του άντρα/αρχηγού ή κάποιων μελών ως τις περιστασιακές απασχολήσεις των υπολοίπων, και από ποικίλες (ρυθμισμένες ή μη) πολυαπασχολήσεις, ως την εναλλαγή μικρής αγροτικής παραγωγής και βιομηχανικής μίσθωσης (Wallerstein, 1983).

Προκύπτει λοιπόν, πως ευέλικτες και άτυπες μορφές εργασίας συνυπάρχουν σε μια σχέση διαλεκτικής ενότητας και αντίθεσης με τα τυπικά πρότυπα απασχόλησης, δεδομένης της σταδιακής εξάπλωσης των τελευταίων έως και τα μέσα της δεκαετίας του '70. Πολλές φορές οι ίδιοι οι εργαζόμενοι αξιοποιούν αυτές τις εναλλακτικές στρατηγικές απασχόλησης και επιβίωσης, ώστε να ενσωματωθούν στο επίσημο οικονομικό σύστημα με τις λιγότερες για αυτούς απώλειες. Για παράδειγμα, σε κράτη του Ευρωπαϊκού Βορρά την περίοδο του μεσοπολέμου, όπου η πραγματική παραγωγικότητα ανά μονάδα εργασίας είχε θεαματικά αυξηθεί και είχε συρρικνωθεί η εργατική μαχητικότητα, οι άτυπες εργασίες χρησιμοποιήθηκαν από την εργατική τάξη ως εναλλακτική στρατηγική έναντι της ενσωμάτωσης στο εργοστασιακό σύστημα. Παρουσιάστηκαν μεγάλα μεγέθη εθελοντικών παραιτήσεων από την βιομηχανική απασχόληση και προσφυγή σε 'αποκλίνουσες' δραστηριότητες παραγωγής και κατανάλωσης. Θεωρείται μάλιστα πως η εξέλιξη αυτή συνέβαλε στη βελτίωση των αποδοχών και όρων εργασίας, μεταπολεμικά.

Παράλληλα, στο εσωτερικό των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων η εμβάθυνση των τεύλορικών αρχών δεν οδήγησε «νομοτελειακά» στην εξαφάνιση κάθε τι «μη- τυπικού», ενώ η ευνοϊκή για την εργασία πολιτικοί συσχετισμοί δεν οδήγησαν σε ένα άκαμπτο νομοθετικό πλαίσιο που να απορρίπτει εναλλακτικές μορφές ρυθμισμένης εργασίας. Όπως έδει-

Στ. Γκιάλης

Ξαν οι θεωρίες για τον «κατακερματισμό στην αγορά εργασίας», στα μεταπολεμικά χρόνια δημιουργήθηκε ευρύτατο πεδίο ιεραρχικών μορφών ανάπτυξης του καταμερισμού εργασίας. Αυτή η ιεραρχική διαστρωμάτωση της παραγωγικής διαδικασίας, δεν αφορούσε μόνο αμοιβές και ειδικότητες, αλλά και εργασιακές σχέσεις. Υποστηρίχθηκε πως οι ανισότητες στο εσωτερικό των εργασιακών ομάδων, αξιοποιήθηκαν κατάλληλα από τους *manager* για να ενισχύουν την κυριαρχία τους, χωρίζοντας τους εργαζόμενους σε δύο μεγάλες ομάδες: τους κεντρικούς, που απολάμβαναν προνομιακής μεταχείρισης, και τους περιφερειακούς, που εργάζονταν κατά κανόνα με ευέλικτες εργασιακές σχέσεις (ή και άτυπα μέσω κάποιου υπεργολάβου που αναλαμβάνει τμήματα της παραγωγής εκτός του κεντρικού χώρου παραγωγής) (Friedman, 1977; Gordon, 1982). Οι παραπάνω παρατηρήσεις, φαίνεται να ισχύουν και για «περιφερειακές» χώρες όπως η Ελλάδα, αλλά με αρκετά διαφορετικούς όρους και αναλογίες (Λεοντίδου, 1989; Μηλιός, 2000).

Συμπερασματικά, παρά τη μεγάλη εξάπλωση ενός τυπικού μοντέλου εργασίας, ανάμεσα σε χώρες του κεντρικού πυρήνα και δευτερευόντως σε περιφερειακές, η αντίληψη για βαθμιαία συρρίκνωση των άτυπων εργασιών (θέση περί «τυποποίησης», *formalization*), στα όρια μιας περιθωριακής στρατηγικής απασχόλησης, δε φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Οι άτυπες στρατηγικές απασχόλησης, αναπαράγονται σε ολόκληρη τη φορντική περίοδο, παρά τη σημαντική εξάπλωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης. Σε ορισμένες περιοχές, περιφέρειες ή χώρες, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις Νοτιο-ευρωπαϊκές, η αναπαραγωγή αυτή είναι διευρυμένη και αποτελεί ολοκληρωμένη συνιστώσα του παραγωγικού συστήματος (Χατζημιχάλης & Βαίου, 1997; Λεοντίδου, 2005). Παράλληλα, μια σειρά από ευέλικτες, «μη-τυπικές» μορφές θεσπίζονται και αναπαράγονται με διαφορετικούς ρυθμούς ανάμεσα σε διαφορετικούς κλάδους, επαγγέλματα ή τόπους.

2.β. Ευέλικτη εργασία και περίοδος κρίσης: συνεχής διεύρυνση ή αντιφατικού χαρακτήρα τάση επέκτασης;

Θα εστιάσουμε στην παρούσα υπο-ενότητα σε ορισμένα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία που αφορούν στην ευέλικτη εργασία, δεδομένης της σχετικά ευκολότερης αποτίμησης της διάδοσής της έναντι των άτυπων μορφών. Υποστηρίχθηκε προηγουμένως, πως κοινή διαπίστωση των ερευνητών, γύρω από τις αλλαγές στο παραγωγικό και ρυθμιστικό μοντέλο

της μεταφορτικής περιόδου, αποτελεί η τάση αύξησης της εργασιακής ευελιξίας. Πράγματι η επέκταση του ειδικού βάρους αυτών των μορφών εργασίας στο παραγωγικό σύστημα, καταγράφεται μέσα από μια σειρά επίσημων στατιστικών στοιχείων: στην ΕΕ παρουσιάζεται σημαντική αύξηση των ευέλικτων μορφών εργασίας, ενώ ανάλογες είναι οι τάσεις στο εσωτερικό άλλων ανεπτυγμένων χωρών (De Grip et al,1997; ILO,2000; Fagan & Ward, 2003). Για παράδειγμα, μακροοικονομικές καταγραφές για το σύνολο των δεκαπέντε (15) χωρών-μελών, προ της πρόσφατης διεύρυνσης, επιβεβαιώνουν πως ανάμεσα στον εργαζόμενο πληθυσμό, το ποσοστό αυτών με μερική απασχόληση, προσωρινή απασχόληση ή αυτό-απασχόληση υπερβαίνει το 30%, με το 19,4% και το 13,5% των απασχολούμενων να εργάζονται με μερική ή προσωρινή απασχόληση, αντίστοιχα (Romans & Hardarson,2005). Ορισμένες τάσεις σχετικά με τις προαναφερθείσες τρεις (3) μορφές, οι οποίες βρίσκονται στο επίκεντρο των περισσότερων αναλύσεων, παρατίθενται στον Πίνακα 1, τόσο για την Ελλάδα, όσο και για την ΕΕ και τις ΗΠΑ:

Νεότερα στοιχεία για την Ελλάδα των δύο πρώτων εξαμήνων του 2007 αναδεικνύουν : α) την επέκταση της μερικής απασχόλησης στο 5.8% γεγονός που ισοδυναμεί με περίπου 60.000 περισσότερους μερικά εργαζόμενους σε σχέση με το 2004, β) τη διατήρηση των προσωρινά απασχολούμενων μισθωτών σε ένα ποσοστό περί το 11% και γ) την επέκταση των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό σε μη-αγροτικές δραστηριότητες στο 16.3%. Σχετικές μελέτες στην Ελλάδα επισημαίνουν την ποικιλία των ευέλικτων εργασιακών μορφών σε επίπεδο νομού, περιοχής ή και πόλης, που συχνά παρουσιάζει εξαιρετικές αποκλίσεις από τη συνολική «επίσημη» εικόνα, και παράλληλα μια τάση επέκτασης, με σημαντικές όμως αποκλίσεις από τα «διεθνή» πρότυπα (Καραμεσίνη,1999; Κουζής,2002; ΠΑΕΠ, 2003; Γκιάλης, 2005α).

Μεγάλο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας υπογραμμίζει, πως ο αυξανόμενος οικονομικός ανταγωνισμός και η ρευστότητα στις διεθνείς αγορές, φέρνουν στο προσκήνιο δύο στρατηγικές αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων: α) την εξάπλωση νέων ευέλικτων μορφών (π.χ. μερική απασχόληση) σε συνδυασμό με την ελαστικοποίηση των παραδοσιακών εργασιακών συμβάσεων και β) την υπεργολαβία. Βασική αιτία για την εξάπλωση των ευέλικτων μορφών εργασίας, θεωρείται η αναγκαία, ελέω κρίσης, προσπάθεια μείωσης του αυξημένου εργασιακού κόστους που συνδέεται με την τυπική εργασιακή σχέση. Οι ευέλικτες συμβάσεις χρησιμοποιούνται από τις επιχειρήσεις, άλλοτε ως «αναγκαίο κακό» και άλλοτε ως «επεξεργασμένη στρατηγική», για την επίτευξη μιας σειράς ευ-

Πίνακας 1. Βασικές μορφές ευέλικτης εργασίας (ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης) σε Ελλάδα, ΕΕ (15) και ΗΠΑ, 1988 -2004 συν. απασχόληση

	συν. απασχόληση (σε χιλιάδες)		ανέργια		υπερωριακή απασχ/ση ^α		μη-αγροτική αυτο- απασχόληση ^β			μη-αγροτική αυτο- απασχόληση ^β			προσωρινή απασχόληση ^δ				
	1988	1998	2004	2004	2001	1988	1998	2004	1988	1998	2004	1988	1998	2004	1988	1998	2004
					%	ώρες											
Ελλάδα	3.651	3.967	4.300	10.5	4.5	10,2	15.4	15.0	14.8	5.5	5.8	4.6	5.8	4.6	M.Δ.	10.5	11.7
ΕΕ (15)	-	152,013	164,171	8.2	14.5	7,6	8.4	8.6	-	-	16	19.4	-	12	-	13.5	-
ΗΠΑ	117,342	133,488	-	5.6	-	-	5.8	5.3	-	18.7	17.4	15.0	-	3.6	-	4.1	-

^α Αναφέρεται στην υπερωριακή απασχόληση των μισθωτών εργαζομένων το 2001.

^β Εξαιρούνται οι αυτο-απασχολούμενοι που διαθέτουν εργαζόμενους, τα συμβληθέντα μέλη καθώς και οι αυτο-απασχολούμενοι σε αγροτικές δραστηριότητες.

^γ Στις ΗΠΑ η μερική απασχόληση νοείται ως εργασία για λιγότερες από 35 ώρες ανά βδομάδα. Στην ΕΕ, οι στατιστικές στηρίζονται στην υποκειμενική αποψη των ερωτώμενων για τη μερική φύση της εργασίας τους.

^δ Στην ΕΕ σαν προσωρινά απασχολούμενοι καταχωρούνται οι εργαζόμενοι με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, εποχιακής εργασίας, μαθητείας, δανεισμού, εξαιρουμένων αυτών που διαθέτουν σύμβαση αορίστου χρόνου με το γραφείο δανεισμού. Στις ΗΠΑ ως τέτοιο θεωρούνται οι εργαζόμενοι σε θέσεις με αναμενόμενη ή πιθανή περιορισμένη διάρκεια.

(-): Μη Διαθέσιμα

Πηγές: Romans & Hardtson,2005; Houseman & Osawa, 2003:5, Υπολογισμοί από Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της EuroStat & Current Population Survey των ΗΠΑ.

ελιξιών, στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής όπως (παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα):

- I. προσαρμογή του εργατικού δυναμικού στις διακυμάνσεις του φόρτου εργασίας (*υπερωρίες, συνολική διευθέτηση, εποχιακές προσλήψεις*)
- II. εξισορρόπηση της κατανομής του εργατικού δυναμικού, των επαγγελματιών και των ειδικοτήτων μεταξύ εργασιακών καθηκόντων και συνεργείων παραγωγής (*υπεργολαβίες «εσωτερικές», εσωτερικός δανεισμός*)
- III. επιβολή εργασιακής πειθαρχίας, κατακερματισμός ανάμεσα σε σταθερά και προσωρινά απασχολούμενους στην ίδια θέση, καταβολή χαμηλότερων μισθών για την ίδια εργασία (*περιστασιακή απασχόληση, δανεισμός*)
- IV. επιλογή προσωπικού κατά την πρόσληψη και δυνατότητα δοκιμαστικής περιόδου (*μαθητείες, πρακτικές ασκήσεις, προσωρινή απασχόληση*)
- V. αναπληρώσεις προσωπικού λόγω αδειών, παραιτήσεων, απουσιών.

Όπως υποστηρίζει σειρά μελετών αλλά και όπως δείξαμε και παλιότερα στηριγμένοι σε εμπειρική διερεύνηση για την περιοχή της Θεσσαλονίκης, η αναμφισβήτητη τάση εξάπλωσης των ευέλικτων εργασιών τη μεταφορτική περίοδο, μάλλον δεν αποτελεί μια ομοιογενή, κυρίαρχη πραγματικότητα, ικανή μάλιστα να οδηγήσει σε μια θεωρητική αντίληψη περί συνεχούς διεύρυνσης των ευέλικτων εργασιακών πρακτικών ή επέκτασης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (*flexibilization*) σε σχέση με τις αντίστοιχες τυπικές. Στην πραγματικότητα η εξάπλωση της εργασιακής ευελιξίας διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα σε τόπους, πληθυσμιακές ομάδες, επαγγέλματα, κλάδους και στρατηγικές αναδιάρθρωσης (Williams & Windebank, 1998; Γκιάλης, 2005β). Αυτό αναδεικνύεται, μεταξύ άλλων, από τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών και της έκτασης των ευέλικτων ή και των άτυπων εργασιών, σε συσχέτιση με διακρίσεις φύλλου, φυλής, ηλικιακές διαφορές και άλλες κοινωνικοοικονομικές και γεωγραφικές παραμέτρους. Από το σύνολο των παραμέτρων αυτών θα εστιάσουμε, στη συνέχεια, στη σχέση ανάμεσα στις εν λόγω μορφές και τους ανέργους, τους μετανάστες, τις γυναίκες, την παραοικονομία και την πολυαπασχόληση.

3. Βασικές κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της άτυπης εργασίας

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και ανεργία

Σε συνεχή πολιτική επικαιρότητα για μια σειρά χωρών, βρίσκεται η αντίληψη πως οι άνεργοι αποτελούν μεγάλο τμήμα του άτυπα εργαζόμενου δυναμικού. Μελέτες υποστηρίζουν, πως μεγάλο μέρος των ανέργων, κυρίως εκεί όπου υπάρχουν ισχυρά προστατευτικά κρατικά και θεσμικά περιβάλλοντα, απολαμβάνει παροχές και επιδόματα, ενώ παράλληλα εμπλέκεται σε άτυπες εργασίες, αντί να επιδιώκει μια θέση στην επίσημη αγορά εργασίας. Σε μελέτη για το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (Δ.Γ.Ε.), διαπιστώθηκε πως σημαντικό τμήμα των ανέργων έχει κάποιο βαθμό εμπλοκής σε παραοικονομικές δραστηριότητες³.

Άλλες μελέτες όμως ανέδειξαν πως οι άνεργοι είναι η λιγότερη πιθανή πληθυσμιακή ομάδα να εμπλακεί σε εναλλακτικές δραστηριότητες, σε ΗΠΑ και ΕΕ. Οι άνεργοι χωρίς καμία εξειδίκευση, στοιχειώδη κεφάλαια, και ενσωμάτωση στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον, και ζώντας ταυτόχρονα σε περιθωριοποιημένες περιοχές, έχουν ελάχιστες ευκαιρίες απασχόλησης, τυπικού ή άτυπου χαρακτήρα (Pahl, 1984; Clark et al, 2006).

Στο πλαίσιο παρεμφερούς διερεύνησης (Goudswaard & Nanteuil, 2000) για τις χώρες της ΕΕ αναδείχτηκε μια «ενδιάμεση» θέση: οι μη έχοντες εργασία εμπλέκονται περισσότερο σε άτυπες εργασίες, σε χώρες όπου οι επίσημες παροχές προς τους ανέργους είναι μικρές ή σε περιοχές όπου οι παράνομα εργαζόμενοι είναι δύσκολα εντοπίσιμοι (με την κατασταλτική, φοροελεγκτική έννοια του όρου). Πράγματι, σε θεσμικά περιβάλλοντα με παραδοσιακά υψηλή επιδότηση των ανέργων, όπως στη Μ. Βρετανία ή τη Σουδία, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες ο «άνεργος» προτιμά την αδήλωτη απασχόληση σε συνδυασμό με τα κρατικά ευεργετήματα, παρά την εμπλοκή του στην επίσημη αγορά εργασίας. Το φαινόμενο αυτό τέθηκε στο στόχαστρο των ευρύτερων αναδιαρθρώσεων των κείνσιανικών προνοιακών πολιτικών και περιορίζεται σταδιακά με τη μετάβαση σε ενεργητικές πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας (π.χ. επιδότηση επιχειρήσεων για πρόσληψη ανέργων). Οι πολιτικές αυτές ενισχύουν την επιχείρηση ώστε να προσλάβει ανέργους με ποικίλες μορφές απασχόλησης, συχνά ευέλικτες, αντί του να παρέχουν επίδομα στον άνεργο μέχρι την εξεύρεση νέας τυπικής απασχόλησης.

Με τον τρόπο αυτό τονώνουν την επιχειρηματικότητα, ενώ ενισχύουν εμμέσως την ευέλικτη διάσταση των σύγχρονων αγορών εργασίας.

Σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός, το κράτος «αναγνωρίζοντας» την αδυναμία των προστατευτικών πολιτικών του ανέχεται ή και ενθαρρύνει την εμπλοκή ανέργων σε ευέλικτες (ενίοτε δε και άτυπες) εργασίες. Η ύπαρξη ενός μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού σε κατάσταση αδρανοποίησης, με λίγες ή καθόλου κρατικές παροχές, παρέχει στις επιχειρήσεις τη δυνατότητα μεγάλης προσαρμοστικότητας στις διακυμάνσεις της ζήτησης. Μια πλευρά αυτής της πραγματικότητας εκφράζεται στον κλάδο των κατασκευών, όπου προσλαμβάνονται εργάτες για το ελάχιστο απαιτούμενο χρονικό διάστημα, ώστε να συμπληρώνουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη λήψη του επιδόματος ανεργίας, έπειτα απολύονται «επισήμως», ενώ συνεχίζουν να δουλεύουν αφανώς στον ίδιο εργοδότη (Leonard, 1998). Μια άλλη σημαντική διάσταση αυτής της πραγματικότητας διαπιστώνεται με τη σημαντική εξάπλωση των προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (STAGE) του ΟΑΕΔ, με βάση τα οποία ο εργαζόμενος απασχολείται για ορισμένο χρόνο και χωρίς ασφαλιστική κάλυψη σε φορείς του δημοσίου και δευτερευόντως στον ιδιωτικό τομέα. Πρόκειται για μια επιτυχή εφαρμογή ενός προτύπου απασχόλησης, το οποίο αποτελεί κατ' ουσία ένα υβρίδιο ευέλικτης και άτυπης εργασιακής σχέσης, με κρατική πρωτοβουλία και στήριξη.

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και μετανάστες

Αυξημένη βαρύτητα για τον προσδιορισμό των εμπλεκόμενων σε ευέλικτες ή άτυπες εργασίες πληθυσμιακών ομάδων έχουν οι μετανάστες. Παραδοσιακά η ευρεία μετακίνηση μεταναστευτικών ομάδων, είτε αυτές εισέρχονταν σε μια χώρα νόμιμα είτε παράνομα, τροφοδοτούσε τις εθνικές αγορές εργασίας με ένα μεγάλο απόθεμα εργατικού δυναμικού, συχνά εκτεθειμένο σε κακοπληρωμένες και εντατικές εργασίες. Όπως επιβεβαιώνουν τα στοιχεία, η παράνομη απασχόληση στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες καλύπτεται κυρίως από μετανάστες εργαζόμενους. Πολλές μικρομεσαίες επιχειρήσεις και επιχειρηματίες, επιβιώνουν ή κερδίζουν, χάρη στις ασυνήθιστα ευέλικτες ή ασταθείς θέσεις εργασίας που αποδέχονται οι μετανάστες.

Η Ελλάδα, στη δεκαετία του '90 έγινε χώρα μαζικής υποδοχής λαθρομεταναστών, ανατρέποντας τον παραδοσιακό της χαρακτήρα, ως μια χώρα αποστολής φτηνού εργατικού δυναμικού σε αγορές του εξωτερικού. Η σχέση ευέλικτων και άτυπων εργασιών, με τα σύγχρονα ρεύματα με-

Στ. Γκιάλης

τανάστευσης, έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό ξένους και Έλληνες μελετητές. Αναλύεται το πώς η παρουσία του μεταναστευτικού πληθυσμού ευνοεί την πολυδραστηριότητα των γηγενών κατοίκων στον αγροτικό τομέα, αλλά και τη φτηνή παραγωγή εργασιών επισκευής, συντήρησης και καλλωπισμού για τα νοικοκυριά της πόλης. Αναφορικά με την κοινωνική και θεσμική διάσταση του προβλήματος, τονίζεται πως το δίπολο της παράνομης εισόδου μεταναστών σε μια χώρα και της κρατικής πολιτικής μη-νομιμοποίησης της παραμονής τους, ευθύνεται για τη συνεχή εμπλοκή των μεταναστών σε παράνομες/ανασφάλιστες εργασίες (Kesteloot, 1999; Ψημμένος, 2001; Hatziprokoriou, 2004).

Σχετική έρευνα εστιάζει στο πως υψηλά ειδικευμένοι αλβανοί μετανάστες καταλήγουν να απασχολούνται σε ανειδίκευτες, χειρωνακτικές εργασίες της ελληνικής υπαίθρου και των αστικών κέντρων (Anthias et al, 1999; King et al, 1999). Υπογραμμίζεται πως οι σύγχρονοι «είλωτες της νέας χιλιετίας», προτιμώνται από τους εργοδότες, γιατί συγκεντρώνουν τα εξής συγκριτικά πλεονεκτήματα:

- Αποτελούν εξαιρετικά ευέλικτο εργατικό δυναμικό, τόσο ώστε συχνά να προσλαμβάνονται μόνο όταν υπάρχουν δουλειές για να γίνουν
- Απολαμβάνουν εξαιρετικών «ατυπιών», τόσο στο επίπεδο της μισθολογικής ευελιξίας όσο και στο επίπεδο της ευελιξίας του χρόνου εργασίας
- Εξασφαλίζουν οικονομίες στη χρήση κεφαλαίου, περιορίζοντας την ανάγκη για εκσυγχρονισμό με μηχανολογικό εξοπλισμό εξοικονόμησης εργασίας

Την εικόνα αυτή έρχονται να συμπληρώσουν νεότερες εργασίες (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001; Hatziprokoriou, 2004) που διαπιστώνουν, επιπλέον, πως:

- α) η μαζική χρήση φτηνής, συχνά άτυπης εργασίας των μεταναστών και η φυγή των ελληνικών επιχειρήσεων στην Βαλκανική, αποτελούν «τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος»⁴,
- β) οι άτυπες μορφές εργασίας ως τμήμα μιας γενικότερης στρατηγικής επιβίωσης, δεν οδηγούν αποκλειστικά σε περιθωριοποίηση των μεταναστών αλλά συχνά τροφοδοτούν «διαδρομές ευημερίας» προς ευέλικτες ή τυπικές μορφές απασχόλησης.

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και γυναίκες

Οι γυναίκες αποτελούν εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που είναι περισσότερο ευάλωτο, σε σχέση με τους άντρες, στις ασταθείς μορφές εργασίας. Η Hoyman (1987), έπειτα από σύνοψη σχετικών μελετών, υποστηρίζει πως το μερίδιο των γυναικών στην ευέλικτη και στην άτυπη εργασία είναι κατά πολύ μεγαλύτερο του αντιστοίχου των αντρών. Στις κεντρικές χώρες μεταπολεμικά, υπήρξε ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην τυπική μισθωτή εργασία, που απευθυνόταν κυρίως σε άντρες, και στη γυναικεία απασχόληση στο σπίτι που περιλάμβανε τη φροντίδα του νοικοκυριού. Συχνά όμως οι οικοκυρικές δραστηριότητες επεκτείνονταν σε άτυπες παραγωγικές δραστηριότητες, ώστε η γυναίκα να αποκτά ένα συμπληρωματικό εισόδημα για προσωπική χρήση ή συμπλήρωση του οικογενειακού προϋπολογισμού. Παρόλο που σταδιακά οι γυναίκες εισήλθαν μαζικά στην αγορά εργασίας, εντούτοις εξακολουθούν να εργάζονται κυρίως σε χαμηλότερα αμειβόμενες και λιγότερο ειδικευμένες θέσεις εργασίας, πάντα σε σχέση με άντρες συναδέλφους αντιστοίχων προσόντων.

Η δυναμική αύξησης της ευελιξίας των παραγωγικών συστημάτων που ακολούθησε την οικονομική κρίση εμπλέκει πολύ περισσότερο τις γυναίκες σε μορφές εργασίας όπως το φασόν, η κατ'οίκον εργασία αλλά και η μερική απασχόληση. Ειδικά στη μεταποίηση η γυναικεία απασχόληση αφορά τομείς έντασης εργασίας και παραδοσιακού χαρακτήρα (Kyriazi, 1998; ΠΑΕΠ, 2004), ενώ παρουσιάζεται θετική συσχέτιση γυναικών και κατ'οίκον εργασίας, αφού σειρά παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως το ένδυμα, η υπόδηση, και η συναρμολόγηση μικροαντικειμένων στηρίζονται σε γυναικεία εργασία. Διεθνή δίκτυα (I.L.O., 2002) σε συνεργασία με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, αναδεικνύουν την έκταση του φαινομένου τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο (π.χ. Τουρκία, Ινδία κ.α.) και προτείνουν πολιτικές αντιμετώπισης.

Δεν είναι λίγες οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν πως μορφές ευέλικτης εργασίας, όπως η μερική απασχόληση, μπορούν να συμβάλλουν στην αρμονική σύζευξη μεταξύ εργασίας και προσωπικής ζωής-οικογενειακών υποχρεώσεων των γυναικών, αφού οι τελευταίες συχνά επιθυμούν μειωμένα ή ευέλικτα ωράρια απασχόλησης. Σε αυτά τα δυνάμει θετικά στοιχεία αθροίζονται και μια σειρά άλλα όπως: α) η δυνατότητα γυναικών, νέων και ηλικιωμένων, να μεταβούν «ομαλά», μέσω μιας ευέλικτης εργασιακής μορφής, από την ανεργία στην απασχόληση και από την απασχόληση στη συνταξιοδότηση ή τη μερική συνταξιοδότηση, β) η αναδιοργάνωση του χρόνου, εργάσιμου και μη, και η πιο ισότιμη διανο-

Στ. Γκιάλης

μή ρόλων στο πλαίσιο της οικογένειας, γ) η δυνατότητα υλοποίησης της πρότασης «λιγότερη εργασία, περισσότεροι εργαζόμενοι» (Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2004; Jenkins, 2004). Οι απόψεις αυτές δέχονται σημαντική κριτική, κυρίως για το ότι παραγνωρίζουν μια σειρά από αρνητικές διαστάσεις της μερικής απασχόλησης, με πρώτη και κυρίαρχη για χώρες όπως η Ελλάδα, αυτήν του χαμηλού ύψους των αποδοχών και της ελλιπούς εργασιακής διασφάλισης των μερικά απασχολούμενων.

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και παραοικονομία

Οι ποικίλες φοροδιαφεύγουσες, ανεπίσημες ή περιθωριακές οικονομικές λειτουργίες, αποκαλούνται συχνά με την ονομασία «άτυπος τομέας». Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον Hart τη δεκαετία του '70, για να περιγράψει το φαινόμενο της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και των πολύπλοκων παρανομιών που συνδέονται με αυτήν σε χώρες του τρίτου κόσμου, ενώ γρήγορα επεκτάθηκε σαν ένα αναλυτικό εργαλείο για την προσέγγιση της πραγματικότητας σε ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες (Portes et al, 1995; Gerxhani, 2000). Όμως για την πλειοψηφία των σχετικών ερευνών, ο άτυπος τομέας και οι δραστηριότητες γύρω από αυτόν παρουσιάστηκαν ως κάτι αυτόνομο και αρνητικό σε σχέση με την ύπαρξη και ανάπτυξη της τυπικής οικονομίας. Σε πλήρη αντιστοιχία με θεωρήσεις που μίλησαν για σταδιακή εξάλειψη των άτυπων εργασιών και ολοκληρωτική κυριαρχία του τυπικού μοντέλου απασχόλησης, ο άτυπος τομέας θεωρήθηκε ένα απομεινάρι του παρελθόντος, καταδικασμένο να αφανιστεί με το σταδιακό «εκμοντερνισμό» ενός κοινωνικού σχηματισμού. Οι δυϊστικές αυτές προσεγγίσεις⁵ αδυνατούν να συλλάβουν την αλληλεξάρτηση και αλληλοτροφοδότηση των δύο τομέων, στο πλαίσιο μιας ενιαίας οικονομίας και γρήγορα ξεπεράστηκαν από περισσότερο ολιστικές θεωρήσεις.

Οι παραοικονομικές δραστηριότητες βρίσκονται σε μια σχέση στενής αλληλεξάρτησης με τις άτυπες μορφές εργασίας και στο πλαίσιο της σύγχρονης περιόδου απορρύθμισης των παραγωγικών συστημάτων, η αλληλοτροφοδότηση «άτυπου» και «τυπικού» τομέα διευρύνεται. Για παράδειγμα, μεγάλο τμήμα των μη νόμιμων μεταναστών βρίσκει διέξοδο απασχόλησης σε παράνομες ή φοροδιαφεύγουσες δραστηριότητες. Αυτό συμβαίνει σε μεγαλύτερη έκταση ανάμεσα σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως οι νοτιοευρωπαϊκοί, στους οποίους η παραοικονομία υπήρξε παραδοσιακά ισχυρή και την τελευταία δεκαετία τροφοδοτείται δυναμικά, όπως ήδη τονίστηκε, από ισχυρά ρεύματα φτηνής μεταναστευτικής εργασίας (Πίνακας 2).

Εργασιακή ευελιξία και άτυπη εργασία στη νέα εποχή

Σύμφωνα με διεθνείς οικονομολόγους η εγχώρια παραοικονομία προσεγγίζει το 30% του Α.Ε.Π. (King et al, 1999):

Πίνακας 2. Εκτιμήσεις για την παραοικονομία και μεγέθη αυτοαπασχόλησης σε χώρες της Ε.Ε., 2002-2004.

Χώρες	Παραοικονομία		Αυτοαπασχόληση*
	% του Α.Ε.Π	Εύρος διαφορετικών εκτιμήσεων	
Μεγ. Βρετανία	6,8	7 – 13	**
Γερμανία	8,7	4 – 14	9,6
Ολλανδία	9,6	5 – 14	**
Δανία	10,1	3 – 7	8,0
Βέλγιο	10,9	12 – 21	15,2
Ισπανία	11,1	10 – 23	20,8
Πορτογαλία	15,6	12 – 28	27,4
Ιταλία	17,4	20 – 26	24,6
Ελλάδα	29,4	29 - 35	33,7

* ως ποσοστό (%) του εργατικού δυναμικού, ** δεν εντοπίστηκαν

Πηγή: Eurostat, 2004

Πολλές άτυπες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως οι παράνομες επιχειρήσεις, δε μπορούν παρά να απασχολούν ανασφάλιστο εργατικό δυναμικό. Παράλληλα, νόμιμες επιχειρήσεις ενθυλακώνουν συχνά άτυπες δραστηριότητες, όπως η αγορά και πώληση αδήλων προϊόντων, για τις οποίες επιστρατεύουν περιστασιακή απασχόληση. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως η «σύγχρονη» κατ' οίκον εργασία για την παραγωγή λογισμικού προς όφελος μιας μεγάλης επιχείρησης ή για άμεση διοχέτευση στην αγορά, άτυπη εργασία και άτυπη δραστηριότητα ταυτίζονται. Στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες με τα υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης του ενεργού πληθυσμού, μεγάλο τμήμα των «ελεύθερων επαγγελματιών» μισθώνει «αφανώς» την εργατική του δύναμη σε κάποια επιχείρηση για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, έπειτα παρέχει ανεξάρτητες, συχνά αδήλωτες υπηρεσίες σε νοικοκυριά, και σε περιόδους αυξημένης ζήτησης προσλαμβάνει έναν εποχικό, συνήθως ανασφάλιστο, εργάτη.

Στ. Γκιάλης

Η σύνθετη αυτή πραγματικότητα δεν αποτελεί αποκλειστικά μια στρατηγική εκμετάλλευσης απέναντι στους εργαζόμενους, τους νέους, τις γυναίκες, τους αλλοδαπούς, παρά τη συνολική τάση μείωσης των απολαβών και της διαπραγματευτικής δύναμης όλων των παραπάνω πληθυσμιακών ομάδων (Harvey, 1990). Συχνά η προσφορά άτυπης εργασίας στο πλαίσιο μιας φοροδιαφεύγουσας δραστηριότητας (ή επιπλέον μη δηλωμένων ωρών στο πλαίσιο μιας ευέλικτης εργασιακής σχέσης), αποτελεί μια κοινά και συνειδητά συμφωνημένη ενέργεια μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου, με στόχο την εκατέρωθεν αύξηση εισοδημάτων.

Η ευρεία χρήση ευέλικτων και άτυπων εργασιών και τα γεωγραφικά συγκεντρωμένα δίκτυα επιχειρήσεων, αποτελούν *sine qua non* όρο για την επιβίωση των ελληνικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων, γεγονός που οι τοπικές αρχές στηρίζουν και αναπαράγουν. Η στήριξη αυτή περιλαμβάνει συχνά τη σιωπηρή ανοχή απέναντι σε μια σειρά παρανομιών σε βάρος του εργασιακού παράγοντα και της ποιότητας ζωής στην πόλη. Οι επιχειρήσεις αξιοποιούν επικερδώς κενά του τοπικού ρυθμιστικού συστήματος καταφεύγοντας σε φοροδιαφυγή, εισφοροδιαφυγή και μη τήρηση της νομοθεσίας, καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολη στην πράξη τη διάκριση ανάμεσα σε άτυπη ή «μαύρη» και σε ευέλικτη εργασία. Παράλληλα, η όποια ρυθμιστική πολιτική δε λάβει σοβαρά υπόψη τις παραπάνω ιδιαιτερότητες, είναι δυνατόν να έχει σοβαρές καταστρεπτικές συνέπειες στον τοπικό πληθυσμό (Χατζημιχάλης & Βαίου, 1997).

Οι εν λόγω μορφές εργασίας έχουν στενή συσχέτιση με τον κατακερματισμό των χώρων κατοικίας και κατανάλωσης ανάμεσα σε εύπορα και φτωχά στρώματα. Η ύπαρξη και η αναπαραγωγή, συχνά σε διευρυμένη βάση, των πιο πλούσιων στρωμάτων και οι κοινωνικές και οικονομικές τους συνθήκες δίνουν ώθηση σε μια σειρά από δραστηριότητες όπως η παράνομη ανέγερση οικοδομών, οι ποικίλες εργασίες καθαριότητας, η φύλαξη χώρων και προσώπων, ο καλλωπισμός (Williams, 2004). Με τη σειρά τους οι δραστηριότητες αυτές τροφοδοτούν νέους κύκλους άτυπων ή ευέλικτων εργασιών.

Σε μια σειρά κεντρικών χωρών όπως οι Η.Π.Α, αλλά και στον ευρωπαϊκό νότο, η συστηματική εμπλοκή σε τέτοιες δραστηριότητες μειονεκτικών στοιχείων του πληθυσμού δεν αποτελεί στρατηγική στοιχειώδους επιβίωσης, αλλά ολοκληρωμένη συνιστώσα μιας κοινωνίας οικονομικού ανταγωνισμού (Mingione et al, 1995; Sassen, 1998). Τα στρώματα του πληθυσμού που προσπορίζουν εισόδημα από δραστηριότητες του άτυπου τομέα, συχνά καλύπτουν τις καταναλωτικές τους ανάγκες διαμέσου μικρών εμπορικών επιχειρήσεων οικογενειακής βάσης ή άτυπων ανταλ-

λαγών, τροφοδοτώντας και αυτά αλληπάλληλες διαδοχές συναφών δραστηριοτήτων.

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και πολυαπασχόληση

Η πολυαπασχόληση αφορά ένα ετερογενές πλήθος ανθρώπων, από μανάτζερ και «άσπρα κολλάρα» που αναζητούν πολλαπλό εισόδημα, μέχρι εργαζόμενους που αναγκάζονται να εμπλακούν σε δεύτερη εργασία για να συμπληρώσουν τα αναγκαία. Σαν μορφή προωθεί με τη σειρά της την ευελιξία στην αγορά εργασίας καθώς συνδέεται κατά αποκλειστικότητα με υπερβάσεις στα τυπικά ωράρια εργασίας, μερική απασχόληση και περιοδικές ενασχολήσεις.

Μια σειρά παράγοντες λειτουργούν ενισχυτικά στο να μη δηλώνεται η δεύτερη εργασία, ειδικά σε χώρες όπως η Ελλάδα. Τέτοιοι παράγοντες είναι η αποφυγή της, συχνά υψηλής, φορολογίας, η διεύρυνση εισοδημάτων, οι αδύναμοι ελεγκτικοί μηχανισμοί του κράτους και η κάλυψη κενών της προνοιακής πολιτικής που οδηγεί σε αναζήτηση επιπλέον πόρων. Στην ανάπτυξη του φαινομένου συμβάλλει η ευκολία με την οποία κρύβονται απολαβές που προέρχονται από παροχή υπηρεσιών, συγκριτικά με τα εισοδήματα από ανταλλαγή αγαθών.

Σε πολλές περιπτώσεις η πολυαπασχόληση οδηγεί σε κοινωνική άνοδο και υψηλά εισοδήματα, ανάμεσα στον πληθυσμό αστικών, αγροτικών ή ενδιάμεσων περιοχών. Έτσι μια σειρά επαγγελματιών όπως οι καθηγητές, οι λογιστές, οι μηχανικοί εμπλέκονται σε παράλληλες και αφανείς εργασίες για να διευρύνουν τα εισοδήματά τους. Για παράδειγμα, δάσκαλοι και καθηγητές αποτελούν περισσότερο του 25% των πολυαπασχολούμενων της Ιταλικής οικονομίας, ενώ εκτιμάται πως ο «μέσος πολυαπασχολούμενος» αυξάνει κατά 1/3 τις ετήσιες ώρες εργασίας του. Παράλληλα, η πολυδραστηριότητα των νοικοκυριών, σε αγροτικές και τουριστικές μονάδες, οδήγησε πολλές περιοχές του ευρωπαϊκού νότου σε έναν σημαντικό αλλά και ασταθή αναπτυξιακό δυναμισμό, τουλάχιστον έως και τα μέσα της δεκαετίας του '90 (Damianos et al, 1992; Hadjimichalis, 2006).

Εστιάζοντας όμως στα σύγχρονα τμήματα μισθωτής εργασίας του τριτογενούς τομέα σε αστικές και ημιαστικές περιοχές, διακρίνουμε ένα αυξανόμενο ρεύμα πολυαπασχόλησης που συνδυάζει δύο ή και περισσότερες ευέλικτες εργασιακές σχέσεις (π.χ. αυτοαπασχόληση και μερική απασχόληση στο εμπόριο). Στην περίπτωση αυτή ο συνδυασμός αυτός αποτελεί την αναγκαία διέξοδο για την εξασφάλιση ενός βασικού επιπέδου διαβίωσης.

4. Πολιτικές γύρω από την εργασιακή ευελιξία και την άτυπη εργασία

Η κρίση και η αναδιάρθρωση των παραγωγικών συστημάτων έχει φέρει στο προσκήνιο έντονη αντιπαράθεση σε πολιτικούς και ακαδημαϊκούς κύκλους, σχετικά με το ποια αντίληψη και πρακτική ευθύνεται για τα «λάθη» και τις «ακαμψίες» των παραγωγικών και οικονομικών δομών, καθώς και για το ποια μέτρα είναι ικανά να ξαναδώσουν στις ασθμαίνουσες οικονομίες τη δυναμική ανάπτυξη που χρειάζονται. Η εργασιακή ευελιξία βρέθηκε στο επίκεντρο των συζητήσεων και της επικαιρότητας, μέσα από τη συχνή προβολή της ως αναπόφευκτη εξέλιξη, οδηγούμενη από αναγκαιότητες και αλλαγές στην ίδια τη διεθνή οικονομία, στις οποίες τα κράτη, οι νομοθεσίες, οι επιχειρήσεις και οι εργαζόμενοι πρέπει να προσαρμοστούν και θα το κάνουν, συντομότερα ή με καθυστέρηση. Άλλοτε πάλι οι κρατικές ρυθμιστικές πολιτικές, οι παραγωγικές δομές, οι φορείς εργαζομένων και εργοδοτών κατηγορήθηκαν για αδράνεια απέναντι στις νέες προκλήσεις, κρατικισμό, εμμονή σε παλιά δόγματα και προστατευτικές πολιτικές. Ως αντίδοτο για την προσαρμογή στις ανάγκες της παγκοσμιοποιημένης αγοράς προβλήθηκε η προώθηση πολιτικών εργασιακής και ευρύτερης παραγωγικής ευελιξίας, η καινοτομία, η ανταγωνιστικότητα, η νέα επιχειρηματική κουλτούρα (Kalleberg & Reynolds, 2003).

Οι βασικές πολιτικές γύρω από την εργασία και τις ποικίλες μορφές της, στο πλαίσιο των σύγχρονων ανεπτυγμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις βασικές υποκατηγορίες, τρεις δέσμες προτάσεων κοινών παραδοχών και θεωρητικών αντιλήψεων:

- Πολιτικές *απορύθμισης* ή πλήρους απελευθέρωσης των αγορών εργασίας από νομοθετικούς περιορισμούς και ρυθμίσεις
- Πολιτικές *ρύθμισης* και αυστηρότερου ελέγχου, με στόχο τον περιορισμό των άτυπων εργασιών και δραστηριοτήτων
- Πολιτικές «νέας οικονομίας» ή *τρίτου δρόμου* ανάμεσα σε ρύθμιση και απορύθμιση, με στόχο την αντιμετώπιση της άτυπης εργασίας με εναλλακτικές μεθοδολογίες και πρακτικές και παράλληλα την ελεγχόμενη επέκταση της ευέλικτης εργασίας. Εδώ οι άτυπες μορφές προκρίνονται ως μια στρατηγική «πλήρους ενσωμάτωσης» (*full engagement*), στο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης οικονομίας, που πλάι στους

τυπικά απασχολούμενους ενισχύει τις άτυπες, εθελοντικές, μη-αμειβόμενες μορφές εργασίας (Lipietz, 1995; Χρυσάκης & Ζιώμας, 2002).

Οι παραπάνω πολιτικές κατευθύνσεις δεν αποτελούν μόνο θεωρητικά υποδείγματα, αλλά συχνά έχουν εφαρμοστεί στην πράξη, σε διαφορετικά γεωγραφικά πλαίσια, με διαφορετικές μεθοδολογίες. Αυτό αφορά ιδιαίτερα τις πολιτικές «απορρύθμισης», που αποτελούν και την κυρίαρχη, ανάμεσα στις διαφορετικές προσεγγίσεις παρά το ότι στηρίζονται σε ορισμένες εσφαλμένες παραδοχές, όπως υποστηρίζουμε στα όσα ακολουθούν.

Πολιτικές απορύθμισης

Η στροφή των κρατικών πολιτικών στην κατεύθυνση της απορύθμισης, άλλοτε λαμβάνει τη μορφή καθαρά νεοφιλελεύθερων αναδιαρθρωτικών στρατηγικών και άλλοτε προσπαθεί να συγκεράσει στοιχεία «νεοκείνσιανικών» πολιτικών απελευθέρωσης, με ταυτόχρονη κρατική παρέμβαση. Οι βασικές κατευθύνσεις της απορρυθμιστικής προσέγγισης, συμπυκνώνονται στην πλήρη απελευθέρωση των αγορών, με κατάργηση των τελωνειακών δασμών και των διάφορων περιοριστικών όρων στις μετακινήσεις αγαθών, εργασίας, κεφαλαίου και υπηρεσιών (Harvey, 2005)⁶. Οι πολιτικές της μεταπολεμικής περιόδου «ενοχοποιούνται» ως δημοσιονομικά ασταθείς και «ελλειματοβόρες» και αναθεωρούνται. Η εισοδηματική πολιτική κινείται στην κατεύθυνση του περιορισμού δαπανών και το κράτος στρέφεται στον τομέα της αναπαραγωγής του κεφαλαίου και φροντίζει εντακτικότερα την παροχή υποδομών που προωθούν την ανταγωνιστικότητα στις διεθνείς αγορές.

Στην εκτεταμένη κρατική παρέμβαση στην αγορά εργασίας της φορντικής περιόδου, αποδόθηκαν μεγάλες ανισότητες και ακαμψίες, μεγεθυνόμενη ανεργία, υψηλό έμμεσο κόστος εργασίας, που καθιστά ιδιαίτερα «ελκυστική» την προσπάθεια προσφυγής σε άτυπες μορφές. Για τους θεωρητικούς της απορρυθμιστικής αντίληψης, οι άτυπες μορφές εργασίας αποτελούν την «εκδίκηση της αγοράς» απέναντι στις κρατικές ακαμψίες και παρεμβάσεις (De Soto, 1989).

Η πολιτική «ευελικτοποίησης» της αγοράς εργασίας θεωρεί πως η απασχόληση και οι μεταβολές της καθορίζονται, κρατώντας όλες τις υπόλοιπες παραμέτρους σταθερές (Σταμάτης, 1999:127):

- α) από τη μεταβολή του εθνικού προϊόντος
- β) από την ευελιξία της αγοράς εργασίας και τις μεταβολές της.

Στ. Γκιάλης

Στο βαθμό που επιτυγχάνονται θετικοί ρυθμοί αύξησης του Α.Ε.Π. τότε πρέπει να αυξάνεται όσο το δυνατόν και η απασχόληση, ώστε το κλάσμα της ελαστικότητας της απασχόλησης ως προς το εθνικό προϊόν να πλησιάζει τη μονάδα. Με άλλα λόγια η πολιτική ανάπτυξης πρέπει να συνοδεύεται από κινητικότητα στην αγορά εργασίας.

Οι απορρυθμιστικές πολιτικές αποτελούν το θεωρητικό πυρήνα της προωθούμενης πολιτικής περί απελευθέρωσης και ευελιξίας της εργασίας, σε επίπεδο κρατών μελών της Ενωμένης Ευρώπης. Στη «Λευκή Βίβλο για την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση» και μετέπειτα στη συνθήκη της Λισσαβόνας τέθηκαν ολοκληρωμένα οι κατευθύνσεις και τα μέτρα της νέας περιόδου, για το γεωγραφικό χώρο της ΕΕ, που κινούνται πάνω στις εξής κατευθύνσεις:

- Αναπροσαρμογή και αλλαγή των υφιστάμενων εργασιακών σχέσεων και ιδιαίτερα της τυπικής μισθωτής σχέσης, ευελιξία στην απασχόληση μέσω:
 - Προώθησης νέων, ευέλικτων μορφών εργασίας και ενσωμάτωσης με κατάλληλες ρυθμιστικές πολιτικές των υφιστάμενων άτυπων μορφωμάτων.
 - Ευελιξίας στις παραγωγικές δομές και κινητικότητας στην αγορά εργασίας
- Μεταφορά ενός τμήματος του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, που σε παλιότερες περιόδους είχε αναλάβει το κράτος, στους εργαζόμενους (υγεία, ασφάλιση, συνταξιοδότηση, πρόνοια, παιδεία), παράλληλα με την προώθηση πολιτικών ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας και της ατομικής επιχειρηματικής κουλτούρας
- Επέκταση της δράσης του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, σε δραστηριότητες που αφορούσαν μέχρι πρότινος το κοινωνικό κράτος.

Στην τρέχουσα πολιτική ορολογία, έχει εξαπλωθεί ο όρος «απασχολήσιμος» (*employable*), έναντι του «εργαζόμενος»/«απασχολούμενος». Ο «απασχολήσιμος» εργαζόμενος, μόνος σε μια απελευθερωμένη και απαλλαγμένη από κρατικές προστατευτικές ρυθμίσεις αγορά εργασίας, διαπραγματεύεται με τον εργοδότη τους «ατομικούς» όρους εργασίας, είναι εν γένει διαθέσιμος προς απασχόληση ανάλογα με τις συνθήκες και τις απαιτήσεις της αγοράς και των επιχειρήσεων, αλλά και τα προσωπικά του κριτήρια και εφόδια. Σε αυτόν παρέχεται ένα ελάχιστο δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας κυρίως μέσω της λειτουργίας ενός συμπληρωματικού πυλώνα κατάρτισης, επανειδίκευσης και εκ νέου προώθησης στην

αγορά εργασίας των απολυμένων εργατριών και εργατών. Ο εν δυνάμει αυτός συνδυασμός ευελιξίας και ασφάλειας αποδίδεται από τον καινοφανή όρο της «ευελφάλειας» (flexicutity) (Wilthagen & Tros, 2004).

Το παραπάνω πλαίσιο στόχων και ενεργειών, εντοπίζεται στον ένα ή στον άλλο βαθμό, σε υπερεθνικούς οργανισμούς όπως ο ΟΟΣΑ, σε σειρά επιχειρηματικών, εργοδοτικών φορέων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο και σε αντίστοιχους φορείς των εργαζομένων (π.χ Διεθνές Γραφείο Εργασίας). Αυτό δε σημαίνει, πως μια κεντρικά κατευθυνόμενη πολιτική, εφαρμόζεται μηχανιστικά και απαρέγκλιτα, χωρίς να επηρεάζεται από επιμέρους εθνικές, τοπικές ή επιχειρησιακές στρατηγικές, κουλτούρες και πολιτικούς συσχετισμούς. Η κρατική πολιτική και οι τοπικές αρχές παίζουν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της έκτασης των ευέλικτων και των άτυπων εργασιών, επισημαίνοντας πως ανάμεσα σε ποικίλες κοινωνικές και θεσμικές πραγματικότητες τα σχετικά κίνητρα είναι αρκετά διαφορετικά. Συχνά οι πολιτικές απελευθέρωσης συνδυάζονται με μια στροφή στο τοπικό επίπεδο, όπου οι αποκεντρωμένες αυτοδιοικήσεις αναλαμβάνουν περισσότερες αρμοδιότητες έναντι του κεντρικού κράτους, τις οποίες διαχειρίζονται με όρους ανταποδοτικότητας (Hudson, 1999).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πολιτικές ενίσχυσης της ευέλικτης εργασίας, που είναι ποικίλες και διαφέρουν από χώρα σε χώρα, αλλά και μεταξύ διαφορετικών περιοχών. Στο πλαίσιο της Ε.Ε, το κράτος που ταυτίστηκε περισσότερο από κάθε άλλο με τις «έμμεσες»⁷ πολιτικές απορύθμισης, είναι η Μεγάλη Βρετανία της δεκαετίας του '80, όπου σε μια εποχή υψηλής ανεργίας και αποβιομηχάνισης, η κρατική ανοχή βοήθησε στη σχετική εξάπλωση και προωθήθηκαν «ριζοσπαστικές» πολιτικές απελευθέρωσης. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα, με σημαντικές όμως αποκλίσεις από τις ευρωπαϊκές νόρμες, είναι η αμερικανική οικονομία. Η υποχώρηση της σταθερής απασχόλησης στις Η.Π.Α. τα τελευταία 20 χρόνια, είναι αποτέλεσμα μιας κεντρικά κατευθυνόμενης πολιτικής για σταδιακή αποδυνάμωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης, όπως αποκρυσταλλώθηκε μεταπολεμικά με τη μορφή της πενήμερης εργασίας, οκτάωρης διάρκειας (Tilly, 1994). Χώρες της Ε.Ε. όπως η Γαλλία και η Γερμανία θεωρείται πως εφαρμόζουν πολιτικές που συγκλίνουν περισσότερο με τη ρυθμιστική αντίληψη, συγκεράζοντας στοιχεία της απορρυθμιστικής προσέγγισης.

Οι απορρυθμιστικές πολιτικές φάνηκαν καταρχήν να επιβεβαιώνονται από τη σημαντική μείωση της ανεργίας τα τελευταία 15 χρόνια, στις λεγόμενες Αγγλο-Σαξωνικές χώρες. Νεότερες μελέτες υποστηρίζουν πως

η μείωση της ανεργίας στις χώρες αυτές, σε μεγάλο βαθμό διογκώθηκε λόγω μεθοδολογίας καταγραφής, ενώ παράλληλα δείκτες όπως η κοινωνική πόλωση πλούτου-φτώχειας και η ίδια η ποιότητα των θέσεων εργασίας είναι δυσμενέστεροι έναντι χωρών που εφαρμόζουν σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές. Η απελευθέρωση των δυνάμεων της τοπικής οικονομίας και η αναζωογόνηση των παραγωγικών δομών, υποστηρίχθηκε πως είναι εμφανής και στην περίπτωση της Τρίτης Ιταλίας, με τα σημαντικά ποσοστά άτυπης εργασίας και τη χαλάρωση των ρυθμιστικών πολιτικών. Όμως η «επιτυχής» εφαρμογή του προτύπου των μαρσαλλιανών βιομηχανικών συνοικιών, δεν προϋποθέτει μόνο μια απελευθερωμένη αγορά εργασίας αλλά και ένα μείγμα πολιτικών «ελεγχόμενης απορύθμισης» με συνεργασία των τοπικών-κρατικών αρχών και θεσμών (Amin et al, 1994; Hadjimichalis, 2006).

Μελετητές που στέκονται κριτικά απέναντι στις πολιτικές απορύθμισης, υποστηρίζουν πως παρά τις διακηρύξεις περί «λιγότερου κράτους», οι κρατικές πολιτικές της δεκαετίας του '80 υπήρξαν ιδιαίτερα δαπανηρές και επιλεκτικά παρεμβατικές (Πελαγίδης, 1997). Όπως τονίζουν, η πολιτική ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας οδήγησε από τα τέλη της δεκαετίας του '80 σε μια ανοδική τάση κερδών των μεγάλων επιχειρήσεων, σε μια σειρά χωρών, όπως και στην Ελλάδα. Όμως η γενικότερη πολιτική περιορισμού της ζήτησης και «σκληρού νομίσματος», σε συνδυασμό με τη διεθνή αστάθεια, οδηγούν σε αμυντικές λογικές αναδιάρθρωσης και στροφή στην άτυπη, κακοπληρωμένη και ασταθή εργασία, παρά σε επιθετικές τακτικές αναδιάρθρωσης. Σε μεγάλο βαθμό οι επιχειρήσεις παρουσιάζουν κέρδη μέσα από προσιπάθειες αποκέντρωσης του κόστους σε υπεργολάβους, εξαγορές-συγχωνεύσεις, σταδιακή εγκατάλειψη παραγωγικών δραστηριοτήτων προς όφελος της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας.

Εκ παραλλήλου οφείλουμε να αναδείξουμε μια σειρά από κριτικές θέσεις για την απορρυθμιστική προσέγγιση:

- a) η αντίληψη πως οι άνεργοι λόγω αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, εμπλέκονται αναγκαστικά ή κατόπιν επιλογής σε άτυπες μορφές εργασίας και πως μια απορύθμιση των νομοθετικών περιορισμών θα ευνοούσε την κινητικότητά τους στην αγορά, είναι εξαιρετικά αμφίβολη. Όπως δείξαμε σε προηγούμενη ενότητα, οι άνεργοι σε πολλές περιπτώσεις εμπλέκονται λιγότερο ή καθόλου, σε σχέση με τους ήδη εργαζόμενους, σε άτυπες στρατηγικές. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ένδειξη πως οι άτυπες μορφές εργασίας δεν φαίνεται να

συγκροτούν μια ικανή εναλλακτική λύση στη σταθερή απασχόληση, ενισχύει τις ανησυχίες πως μια σημαντική απορύθμιση των προστατευτικών πολιτικών και της αγοράς εργασίας θα οδηγήσει σε αύξηση παρά σε μείωση των κοινωνικο-χωρικών ανισοτήτων.

- β) η θεωρητική παραδοχή περί ακαμψίας και ολοκληρωτικής κυριαρχίας ενός τυπικού μοντέλου απασχόλησης (*formalization thesis*) στις αγορές εργασίας, το οποίο πρέπει να αναδιαρθρωθεί ως «μη-παραγωγικό» δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Όπως υποστηρίξαμε, η εξάπλωση της τυπικής εργασίας, δε σταμάτησε ποτέ να ενσωματώνει και αναπαράγει, ευέλικτες και άτυπες ή ασταθείς μορφές απασχόλησης ενώ ακόμη και στο εσωτερικό των φορντικής κλίμακας εργοστασιακών μονάδων δεν έπαψαν να αναπαράγονται μη- τυπικά μορφώματα.
- γ) Σε χώρες της περιφέρειας που αποκλίνουν από τα κεντρικά φορντικά πρότυπα, οι άτυπες μορφές εργασίας και οι πάσης φύσεως ευελιξίες υπήρξαν ομοίως διαχρονικά παρούσες, με έναν περισσότερο διακριτό ρόλο και στιγματίζοντας καθοριστικά τη φυσιογνωμία των παραγωγικών μορφωμάτων και του κοινωνικού σχηματισμού εν γένει. Η μηχανιστική μεταφορά πολιτικών επιλογών που αφορούν σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης και οι προσεγγίσεις που θεωρούν την ελληνική αγορά εργασίας να απολαμβάνει υψηλού δείκτη «ακαμψίας»⁸ και προστατευτισμού μάλλον αγνοούν βασικούς πυλώνες του ελληνικού προτύπου συσσώρευσης. Η συνεχής προώθηση νομοθετημάτων (βλ. ενδεικτικά πρόσφατους νόμους 2639/1998, 2874/2000, 3385/2005) για περισσότερη εργασιακή ευελιξία στην Ελλάδα, θεωρούμε πως έχει εγκλωβιστεί στις παραπάνω εσφαλισμένες παραδοχές.

5. Συμπεράσματα

Βασική στόχευση του παρόντος άρθρου, ήταν η ανάδειξη μιας σειράς κρίσιμων ερευνητικών παραμέτρων, γύρω από το πολυδιάστατο φαινόμενο της ευέλικτης εργασίας και των πιθανών διασυνδέσεων αυτής με την άτυπη εργασία. Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι πως η άτυπη εργασία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ένα αυτόνομο φαινόμενο, σε σχέση με το επίσημο οικονομικό σύστημα, καταδικασμένο να εκλείψει στην πορεία ανάπτυξης ενός κοινωνικού σχηματισμού. Παρά τη μεγάλη εξάπλωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης τη μεταπολεμική περίοδο, εργασια-

Στ. Γκιάλης

κή ευελιξία και άτυπη εργασία ήταν πάντα παρούσες. Παράλληλα, οι άτυπες μορφές εργασίας δεν αποτέλεσαν μονάχα ένα περιθωριακό φαινόμενο ή μια στρατηγική ενσωμάτωσης αποκλεισμένων από το επίσημο οικονομικό σύστημα τμημάτων του πληθυσμού, αλλά συχνά υπήρξαν και μια δυναμική, ιεραρχικά δομημένη, συνιστώσα συσσώρευσης κεφαλαίου και εισοδημάτων.

Στη μεταφορντική περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης παρατηρείται σημαντική επέκταση της εργασιακής και της παραγωγικής ευελιξίας, στο εσωτερικό τόσο των κεντρικών όσο και των περιφερειακών χωρών. Η εξάπλωση αυτή, μάλλον δεν αντιστοιχεί σε μια καθολική αύξηση της εργασιακής ευελιξίας, σε μια συνολική στροφή προς το ευέλικτο ή το άτυπο και σε βάρος των παραδοσιακών μορφών εργασίας, αλλά σε μια αντιφατικού χαρακτήρα τάση επέκτασης των εν λόγω εργασιών, στο σύνολο των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Διαφορετικοί τόποι, περιφέρειες ή βιομηχανικοί κλάδοι αλλά και διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές μονάδες καθώς ενσωματώνονται και αλληλεπιδρούν με τις διεθνείς μεταβολές, παρουσιάζουν διαφορετικούς ρυθμούς και έκταση εξάπλωσης, ποικίλων μορφών εργασίας. Οι μορφές αυτές μπορεί να εκτείνονται από τις σύγχρονες επιλογές ευέλικτης απασχόλησης (π.χ. μερική απασχόληση) μέχρι τις παραδοσιακές μορφές παράνομης εργασίας (π.χ. απλήρωτες υπερωρίες ή ανασφάλιστη εργασία) και μάλιστα να συνδυάζονται σε νέες υβριδικές μορφές, όπως υποστηρίξαμε με την περίπτωση των προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας.

Σε κάθε περίπτωση, οι ευέλικτες και οι άτυπες εργασίες δεν πρέπει να αναλύονται ως ένα περιορισμένο φαινόμενο σε έναν κόσμο τυπικής εργασίας ή ως μια τάση αναβίωσης προκαπιταλιστικών προτύπων, αντίστοιχα, αλλά σαν ενεργές συνιστώσες των αναδιρθρώσεων και των γενικότερων διαδικασιών εκμοντερνισμού της οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, κομβικό χαρακτήρα για την κριτική προσέγγιση των εφαρμοζόμενων πολιτικών στην αγορά εργασίας κατέχουν οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν, πως οι καπιταλιστικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί και οι αγορές εργασίας τους κυριαρχούνται από παραγωγικές σχέσεις ανισότητας (Aglietta, 1979; Μαυρουδίας, 1994; Martin & Morrison, 2003). Με βάση την αντίληψη αυτή, η εργασιακή ευελιξία αποτελεί δομικό στοιχείο της παραγωγικής βάσης και σε κάθε ιστορική περίοδο αποκρυσταλλώνεται ως ένα δυναμικό αποτέλεσμα της πάλης γύρω από το ρυθμιστικό πλαίσιο, των γενικότερων πολιτικών συσχετισμών και άλλων τεχνολογικών και οργανωτικών παραμέτρων. Με άλλα λόγια, η σύγχρονη τάση επέκτασης των υπό μελέτη εργασιακών μορφών, οφείλει να αναλυθεί στη βάση των δυ-

σμενών πολιτικών συσχετισμών σε βάρος των εργαζομένων, που επιτρέπουν τη μείωση του υψηλού εργατικού κόστους της φορντικής εποχής και τον κατακερματισμό των εργατικών διεκδικήσεων.

Υποσημειώσεις

1. Σε μια σειρά μελετών γύρω από τη συγκρότηση των παραγωγικών και οικονομικών συστημάτων, η ευελιξία χρησιμοποιείται για να αποδώσει την ικανότητα προσαρμογής ενός συστήματος σε αλλαγές συγκυριακού ή δυναμικού χαρακτήρα. Οι αλλαγές αυτές μπορεί να είναι εσωτερικές ή εξωτερικές σε σχέση με το σύστημα, και μπορεί να αφορούν διαρθρωτικά του στοιχεία που μεταβάλλονται, στο χώρο και το χρόνο, χωρίς να αλλάζει αναγκαστικά η ουσία του. Υπό το πρίσμα αυτό η ευελιξία μιας παραγωγικής οντότητας μετριέται ποιοτικά και ποσοτικά, σε αντιπαραβολή με τις κρίσεις που περιοδικά ή τυχαία αντιμετωπίζει. Γιατί κάθε σύστημα αντιμετωπίζει κρίσεις και αναζητά διεξόδους από αυτές, ενώ κανένα δε θεωρείται ολοκληρωτικά άκαμπο και εξακολουθεί να διαθέτει ορισμένους βαθμούς ελευθερίας για να προσαρμοστεί. Οι επιλογές για την προσαρμογή αυτή εξαρτώνται από παράγοντες πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς (Boyer, 1988).

2. Η εθελοντική εργασία αποκτά έναν επίκαιρο χαρακτήρα μέσα από κεντρικές και κρατικές πολιτικές ενίσχυσης της «κοινωνικής εθελοντικής απασχόλησης» σε ευαίσθητους τομείς περιβαλλοντικού και ανθρωπιστικού χαρακτήρα. Τέτοιες περιπτώσεις είναι η εθελοντική δασοφυλάκηση, η φροντίδα σε ηλικιωμένους και άτομα με ειδικές ανάγκες, αλλά και ο θεσμός του σχολικού τροχονόμου (Χρυσάκης & Ζιώμας, 2002).

3. Σύμφωνα με τις μετρήσεις που έγιναν το 15% των ανέργων στις Η.Π.Α, το 30% της Ιταλίας και το 40-80% της Γαλλίας έχουν κάποια αδήλωτη απασχόληση (De Grazia, 1984).

4. Ενδεικτικά αναφέρεται πως πάνω από 70% των Αλβανών μεταναστών στη Θεσσαλονίκη, θεωρεί ως πρώτο λόγο που προτιμήθηκε από τον εργοδότη του τη χαμηλή αμοιβή, ενώ το 50% περίπου δηλώνει ως δευτερεύον λόγο τη «δύσκολη ή μη επιθυμητή εργασία που εκτελεί». Ταυτόχρονα το 40% των αλλοδαπών δουλεύει ανασφάλιστο, ενώ μεγάλο τμήμα των υπολοίπων είναι «μερικώς» ασφαλισμένοι. Παράλληλα, από τις σχετικές προσπάθειες καταγραφής του αλλοδαπού πληθυσμού αναδεικνύεται πως οι μετανάστες, συχνά δε θέλουν να νομιμοποιηθούν, είτε γιατί οι δουλειές τους είναι παράνομες/ άτυπες,

Στ. Γκιάλης

είτε γιατί δε συγκεντρώνουν τα απαραίτητα ασφαλιστικά προαπαιτούμενα. Στην αντίστοιχη πρόσφατη προσπάθεια ρύθμισης, από πλευράς Ελληνικού κράτους (2000-2001), περίπου τα 2/3 των λαθρομεταναστών δεν προσήλθαν να καταβάλλουν τις απαραίτητες αιτήσεις, παράβολα και ένσημα, για να λάβουν την κάρτα παραμονής και εργασίας (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001).

5. βλ. σχετική αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο. Ενδεικτικά: Παπαγιαννάκης Λ., «Η παραοικονομία αυξάνει τις ανισότητες και διαλύει τους μηχανισμούς αλληλεγγύης», *Ελευθεροτυπία*, 25/8/2006, σελ. 10.

6. Οι βασικές αρχές της κυρίαρχης θεωρίας γύρω από τους γενικούς όρους λειτουργίας τους οικονομικού συστήματος και τον ρόλο της εργασίας υποστηρίζουν, μεταξύ άλλων, πως η αγορά τείνει ενγενώς σε μια κατάσταση γενικής δυναμικής ισορροπίας, με προϋπόθεση την απρόσκοπτη λειτουργία της. Η λειτουργία αυτή διαταράσσεται μόνο από παρεμβάσεις προστατευτισμού, προνομιακής μεταχείρισης «ομάδων», κρατικές πιέσεις (Σταμάτης, 1999).

7. Η διάκριση ανάμεσα σε «άμεσες» και «έμμεσες», δηλαδή σε αυτές που προωθούνται βάσει πολιτικών και νόμων και σε αυτές που προωθούνται εμμέσως όταν το κράτος δεν παρεμβαίνει για να ρυθμίσει ή να προστατεύσει τον εργαζόμενο, είναι μια εναλλακτική απόδοση της διχοτομίας ανάμεσα σε πολιτικές ρύθμισης/ απορύθμισης.

8. βλ. σχετική αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο. Ενδεικτικά: Στέργιος Λ., «Απωθητικό το επιχειρηματικό κλίμα στην Ελλάδα», *Η Οικονομική Καθημερινή*, 6/8/2006, σελ.5.

Βιβλιογραφία

- Aglietta M., *A theory of capitalist regulation*, Macmillan, London, 1979.
- Amin A., ed., *Post Fordism: a reader*, Blackwell, London, 1994.
- Amin A., «The difficult transition from informal economy to marshallian industrial district », *Area*, volume 26:1, 1994, pp. 26-41.
- Anthias F., ed., *Into the margins: Migration and exclusion in Southern Europe*, Ashgate, UK, 1999.
- Braverman H., *Labor and monopoly capital: the degradation of work in 20th century*, Monthly review press, New York, 1974.
- Clark L. G., Robson B., Ley D. and Gregory D., *Unions and Communities under Siege: American Communities and the Crisis of Organized Labor*, Cambridge Human Geography, UK, 2006.

- Damianos C., «The empirical dimension of multiple job-holding agriculture in Greece», *Sociologia Ruralis*, volume 31-2, 1992, pp. 126-36
- De Grazia F., *Clandestine employment*, International Labour Office, Geneva, 1984.
- De Grip A., J. Hoevenberg and E. Willems, «Atypical employment in the E.U.», *International Labour Review*, volume 136.1, 1997, pp.49-71.
- De Soto H., *The Other Path*, I.B.Taurus, London, 1989.
- Fagan C. and Ward K., «Regulatory Convergence? nonstandard work in the UK and the Netherlands» in Houseman & Osawa, eds., 2003, pp. 53-87.
- Friedman A., *Industry and Labour: class struggle at work and monopoly capitalism*, Macmillan, London, 1977.
- Gerxhani Kl., «Informal sector in developed and less developed countries: a literature survey», published at University of Amsterdam webpage, 2000.
- Gordon D.M., *Segmented work, divided workers*, Cambridge University Press, London, 1982.
- Gorz M., *Paths to paradise*, Pluto, London, 1985.
- Goudswaard A. and Nanteuil M., *Flexibility and Working Conditions: a European Bibliographical Review*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Ireland, 2000.
- Hadjimichalis C., The end of Third Italy as we knew it?, *Antipode*, volume 38.1, 2006, pp.82-106.
- Hatziprokopiou P., Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in an international perspective, *European Urban and Regional Studies*, volume 11-4, 2004, pp.321-38.
- Harvey D., *The condition of post- modernity*, Blackwell, UK, 1990.
- Harvey D., *A brief history of neoliberalism*, Oxford University Press, USA, 2005.
- Hudson R., «The learning Economy, the learning firm and the learning Region: a sympathetic critique of the limits to Learning», *European Urban and Regional Studies*, volume 6:1, 1999, pp. 59-72.
- Houseman S. and Osawa M., eds., *Nonstandard work in developed economies: causes and consequences*, Kalamazoo, Mich.: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, 2003.
- Hoyman M., «Female participation in the Informal Economy» in Ferman S., ed., *The Informal Economy*, Sage, Beverly Hills, 1987.
- ILO, *Women and men in the informal economy: a statistical picture*, International Labour Organization, Geneva, 2002.
- Jenkins S., Restructuring Flexibility: Case Studies of Part-Time Female Workers in Six Workplaces, *Gender, Work and Organization*, volume 11.3, 2004, pp. 306-33.

Στ. Γκιάλης

- Kalleberg A. and J. Reynolds, «Work attitudes and non-standard work in the USA, Japan & Europe» in Houseman and Osawa, eds., 2003.
- Karnavou E., *The urban question and the state in Britain: an evaluation of historical processes & theoretical perspectives*, Ph.D. Thesis, LSE, 1984.
- Kesteloot C., Informal spaces: the geography of informal economic activities in Brussels, *International Journal of Urban and Regional Research*, volume 23:2, 1999, pp. 56-70.
- King R. and Lazaridis G., eds., *Eldorado or fortress? Migration in southern Europe*, Macmillan, London, 1999.
- Kyriazi N., «Female employment and gender relationships in Greece», *European Urban & Regional Studies*, volume 5/1, 1998, pp. 27-47.
- Lazaridis G., «The Helots of the New Millennium: Ethnic-Greek Albanians and other Albanians in Greece» in Anthias F. et al, 1999.
- Leonard M., *Invisible work, invisible workers: the informal economy in Europe and the US*, Macmillan, USA, 1998.
- Lipietz A., *Green Hopes: The future of Political Ecology*, Polity, UK, 1995.
- Martin R. and Morrison S.P., *Geographies of Labour Market Inequality*, Routledge, London, 2003.
- Mayo E., «Dreaming of work» in Meadows P., *Work out or work in?*, J. Rowntree Found, NY, 1996.
- Mingione E., ed., *Beyond employment: household, gender and subsistence*, Blackwell, Oxford, 1995.
- Mingione E., «Immigrants and the informal economy in European cities, introduction», *International Journal of Urban and Regional Research*, volume 23:2, 1999, pp. 232-67.
- Peck J., *Work-Place: the social regulation of labor markets*. Guilford Press, London, 1996.
- Portes, A., M. Castells, and A.L. Benton (eds.) (1995) *The informal economy: studies in advanced and less developed countries*. J. Hopkins Univ. Press, USA.
- Rifkin J., *The end of work: the decline of global labor force and the dawn of post-market era*, Tarcher & Putnam, New York, 1994.
- Romans F. and Hardarson S.O., «Labour Market Latest Trends», *Statistics in focus: population and social conditions*, volume 6/2005, Eurostat.
- Sassen S., *Globalization and its discontents*, The New Press, New York, 1998.
- Tilly C., «Capitalist work and labor markets» in Smelser H., ed., *The handbook of economic sociology*, Princeton University Press, 1994.
- Tilly C., *Half a job: Bad and good part-time jobs in a changing labour market*, Temple University Press, USA, 1996.

- Van Harpen J., *Children and youngsters in Europe*, Report on Child Labour, Office of the European Commission, Luxembourg, 1996.
- Wallerstein E., *Labor in the world social structure*, Sage, USA, 1983.
- Williams C.C. and Windebank J., *Informal employment in advanced economies, implications for work and welfare*, Routledge, UK, 1998.
- Williams C.C., *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favours*, Macmillan, UK, 2004.
- Wilthagen, T. and F. Tros, The concept of Flexicurity. In Flexicurity: conceptual issues and political implementation in Europe, *European Review of Labour and Research* 10.2., 98-116, 2004.
- Boyer R., *Η θεωρία της ρύθμισης: κριτική ανάλυση*, Εξάντας, Αθήνα, 1988.
- Γεωργακοπούλου Β., *Ευελιξίες της επιχείρησης και της εργασίας: έννοια, βασικές διαστάσεις και επιλογές στις σύγχρονες συνθήκες*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα, 1996.
- Γκιάλης Σ., *Μελέτη των ελαστικών/άτυπων μορφών απασχόλησης στην περιοχή Θεσσαλονίκης: πρώτα βήματα προς τη συγκρότηση ενός Γεωγραφικού Παρατηρητηρίου Εργασιακών Σχέσεων*, Μακεδονικό Ινστιτούτο Εργασίας/ Ε.Κ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2005α.
- Γκιάλης Σ., «Χωρικοί καταμερισμοί των άτυπων μορφών εργασίας στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό», *Αειχώρος*, τεύχος 6, (υπό δημοσίευση), 2005β.
- Δεδουσόπουλος Α., *Οι αναδιαρθρώσεις της παραγωγής: κρίση στην αγορά εργασίας*, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2002.
- Hobsbawm E., *Η εποχή του κεφαλαίου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2004.
- Λαμπριανίδης Λ. και Λυμπεράκη Α., *Αλβανοί μετανάστες στην Θεσσαλονίκη, διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Αθήνα, 2001.
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, ΕΤΒΑ-Πολιτιστικό Ίδρυμα, Αθήνα, 1989.
- Λεοντίδου Λ., *Αγεωγράφητος Χώρα: Ελληνικά Είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005.
- Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα, 1993.
- Λυμπεράκη Α. και Δενδρινός Γ., *Ευέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης*, Κέρκυρα, Αθήνα, 2004.

Στ. Γκιάλης

- Μαυρουδέας Στ., *Η Πολιτική Οικονομία και η κριτική της*, Παν/κες σημειώσεις, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσ/νικη, 1994.
- Μηλιός Γ., *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα, 2000.
- Rounds J., *Ιστορική Γεωγραφία της Ευρώπης*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 2000.
- Π.Α.Ε.Π., *Ευελιξία και οργάνωση της εργασίας: εμπειρικά στοιχεία από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Κείμενα Εργασίας, τεύχος 9, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα, 2003.
- Π.Α.Ε.Π., *Η μερική απασχόληση στην Ελλάδα την περίοδο 1996-2002*, Κείμενα Εργασίας, τεύχος 15, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα, 2004.
- Πελαγίδης Θ., *Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Εξάντας, Αθήνα, 1997.
- Πετρινωτή Ξ., *Αγορές εργασίας, οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.
- Σταμάτης Γ., *Ο.Ν.Ε. και νεοφιλελεύθερη πολιτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Tilly C. και Tilly C., *Η εργασία στον καπιταλισμό: ιστορικές και κοινωνικές μορφές της εργασίας στον καπιταλισμό και το μέλλον της*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2001.
- Φραγκάκης Ν., επιμ., *Εργαζόμενοι στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Χατζημιχάλης Κ. και Βαίου Ντ., *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα, 1997.
- Χρυσάκης Μ. και Ζιώμας Δ., «Κοινωνική οικονομία και απασχόληση», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχος 26, 2002, σσ. 66-77.
- Ψημμένος Ι., «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα» στο Μαρβάκης Α., Παρσανόγλου Δ. και Παύλου Μ., επιμ., *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα., Αθήνα, 2001.